

Magdalena Nowicka

"Urządzenie", "zastosowanie", "układ"... – kategoria dispositif u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy

Przegląd Socjologii Jakościowej 7/2, 94-110

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

QSR – Edycja Polska

Przegląd Socjologii Jakościowej

Tom VII, Numer 2 – Lipiec 2011

Magdalena Nowicka
Uniwersytet Łódzki, Polska

'Urządzenie', 'zastosowanie', 'układ' – kategoria *dispositif* u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy

Abstrakt

W 1977 roku Michel Foucault – wkrótce po publikacji *Woli wiedzy*, w której pojawia się pojęcie 'dyspozytywu seksualności' (*dispositif de sexualité*) – wziął udział w dyskusji zorganizowanej przez pismo „Ornicar?”. Został wówczas poproszony o syntetyczne wyjaśnienie koncepcji 'dyspozytywu'. W kolejnych dekadach ta krótka, nieco wymuszona wypowiedź została przetłumaczona na język niemiecki i angielski. Przekłady te różnią się nie tylko propozycjami zastąpienia francuskiego *dispositif* innym – odpowiednio angielskim, lub niemieckim – sformułowaniem, ale także szeregiem detali, które nie są bez znaczenia dla profili, formułowanych w oparciu o myśl Foucaulta, postulatów badawczych analizy dyspozytywu. Jest to perspektywa teoretyczno-metodologiczna rozwijana już po śmierci Foucaulta, od lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Można wskazać cały repertuar znaczących różnic dzielących niemiecko- i anglojęzyczną analizę dyskursu zarówno od siebie, jak i od oryginalnej myśli Foucaulta. Należy wręcz postawić pytanie, czy badacze utożsamiający dyspozytyw z siecią społeczną lub z materialną infrastrukturą dyskursu (m.in. technologią komunikacyjną i zapośredniczonymi przez nią praktykami społecznymi) wciąż wpisują się w Foucaulta koncepcję władzy-wiedzy, na którą tak chętnie się powołują. Ten problem wydaje się szczególnie ważki obecnie – kiedy w Polsce coraz więcej badaczy zaczyna interesować się pojęciem 'dyspozytywu' i powstaje zapotrzebowanie na spolszczenie terminów, które są kluczowe dla jego analizy. Dylematy polskich i innych tłumaczeń zostaną zaprezentowane na próbkach przekładów wypowiedzi Foucaulta dla „Ornicar?” oraz fragmentach tekstów współczesnych niemiecko- i anglojęzycznych badaczy 'dyspozytywu'.

Słowa kluczowe

Dyspozytyw; analiza dyspozytywu; Michel Foucault; władza-wiedza; praktyki dyskursywne i niedyskursywne; tłumaczenia pojęć; sieć; Giorgio Agamben

¹ Dane adresowe autora: Zakład Badań Komunikacji Społecznej, Instytut Socjologii UŁ, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41, 90-214 Łódź
E-mail: indifference2@tlen.pl

Tytułowe pojęcie, w rozumieniu zaproponowanym przez Michela Foucaulta (1926–1984), służy do opisu stosunków władzy, opartych na zastosowaniach strategicznie wytwarzanej wiedzy, które funkcjonują jednocześnie na poziomie makrospołecznym, instytucjonalnym oraz jednostkowym. Tak ujmowany dyspozytyw² (*dispositif*) staje się dziś modną kategorią analityczną w nurtach krytycznych socjologii, medioznawstwa, komunikologii czy socjolingwistyki – zwłaszcza w tych subnurtach, które wskazują myśl Foucaulta jako swoją intelektualną inspirację.

Ze swej strony Foucault nie zainicjował żadnej szkoły analizy dyspozytywu, nie wydaje się też, by to pojęcie, wprowadzone przez niego w ostatniej dekadzie życia, stanowiło *clou* dotychczasowych rozważań bądź rodzaj zupełnie nowego otwarcia. Natomiast rozwijana już po śmierci myśliciela, od lat dziewięćdziesiątych XX wieku i prężnie kontynuowana w XXI wieku, perspektywa teoretyczno-metodologiczna zdaje się często iść w poprzek idei Foucaulta. Do tego rozdźwięku oraz do wewnętrznego zróżnicowania współczesnych badań wykorzystujących koncepcję 'dyspozytywu' przyczynia się między innymi to, że większość badaczy buduje swoje instrumentarium pojęciowe nie w oparciu o francuskie teksty źródłowe, lecz o tłumaczenia niemieckie bądź angielskie, różniące się w detalach zarówno od francuskiego oryginału, jak i między sobą.

Wskazanie na te znaczące niuanse nabiera obecnie dodatkowej wagi, ponieważ pierwsze grupy badawcze w Polsce zaczęły podejmować się przygotowania spolszczonego układu pojęć wykorzystywanych w analizie dyspozytywu. Filozoficzną i społeczno-krytyczną kontekstualizacją pojęcia 'dyspozytywu' zajmuje się w ramach cyklu seminariów Pracownia Pytań Granicznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. W kwietniu 2010 roku do księgarń trafiła praca zatytułowana *Agamben. Przewodnik Krytyki Politycznej*. Zawiera ona tłumaczenie eseju *Che cos'è un dispositivo?* Giorgio Agambena z 2006 roku, w którym jest cytowany fragment najbardziej znanej wypowiedzi samego Foucaulta o dyspozytywie (tłumaczony jako urządzenie). Jest to bodaj pierwsze, choć wybiórcze, polskie tłumaczenie tej kluczowej dla analizy dyspozytywu wypowiedzi, wypuszczone w stosunkowo szeroki obieg i które zapewne na dłuższy czas pozostanie głównym punktem odniesienia dla zainteresowanych tą perspektywą badawczą (korzysta z tego również wspomniana wyżej Pracownia Pytań Granicznych). Także w roku 2010 ukazał się przekład wykładów Foucaulta pod tytułem *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*, gdzie również mówi się o urządzeniu³.

Obok wyżej wymienionych wykładów pojęcie 'dyspozytywu' pojawia się w statniej książce Foucaulta – *Historii seksualności* (2000a), a dokładniej w jej I omie, *Wola wiedzy*, wydanym po raz pierwszy w 1976 roku. *Dispositif de sexualité* to tytuł jednego rozdziału, na kartach pracy występuje jednak ledwie kilkanaście razy i dsyła do procesów społecznego ujarznienia seksu: „[...] począwszy od XVIII wieku, [strategiczne zespoły zjawisk społecznych – przyp. aut.] tworzą w związku z seksem specyficzne urządzenia [*dispositifs*] wiedzy i władzy” (Foucault 2000a: 93). Dyspozytyw został wówczas przetłumaczony na język polski jako urządzenie. W przekładzie cyklu wykładów z College de France z lat 1975-76 *Trzeba bronić społeczeństwa* (1998: 43, 53), gdzie to pojęcie pojawia się dwukrotnie – w liczbie

² Mimo istniejących w literaturze przedmiotu spolszczeń terminu *dispositif*, w niniejszym artykule będzie konsekwentnie stosowana kalka językowa – dyspozytyw – ze względu na specyficzność znaczenia tego pojęcia u M. Foucaulta oraz na problemy polskich tłumaczeń rozważane przez autorkę tego artykułu.

³ O różnych wątpliwościach związanych z tym przekładem (Foucault 2010) pisze Marek Czyżewski (2011).

mnogiej i z przydawkami dopełniaczowymi – tłumaczka zdecydowała się na frazy: ‘zastosowania wiedzy’ lub ‘układy dominacji’. W amerykańskim wydaniu *Historii seksualności* mamy do czynienia z jeszcze liczniejszymi próbami przekładu – *dispositif* jest zastąpiony terminami: *deployment*, *apparatus*, *device*, *system*, *organization*, *mechanism*, *construct*, a kilkakrotnie występuje po prostu jako *dispositive* (Foucault 1980: 75–105).

Przez bez mała dwie dekady krytycy i epigoni tego myśliciela nie przydawali koncepcji ‘dyspozytywu’ pierwszoplanowej roli w jego spuściźnie. Pojęcie to prawie wyłącznie wiązano z *Historią seksualności* i nazywano za jego pomocą „zasadniczy mechanizm społeczny, za którego sprawą wiedza i praktyka seksualna rozpraszają się w społeczeństwie” (Lemert, Gillan 1999: 170). Również sam Foucault stosunkowo rzadko odnosił się do pojęcia dyspozytywu, traktując je raczej jako kategorię nieautonomiczną, pomocniczą i ściśle związaną z najistotniejszymi dla niego w ostatnim okresie życia i pracy twórczej pojęciami ‘władzy pastoralnej’, ‘technik siebie’ czy ‘rządomyślności’. Wzajemne usytuowanie oraz obszar znaczeń wyżej wymienionych kategorii zostaje zresztą nakreślony w dziełach Foucaulta w niejednoznaczny sposób. Warto zwrócić uwagę chociażby na jego wykłady z 1978 roku z *College de France*, w których rozwija pojęcie ‘rządomyślności’ (*gouvernementalité*) – co ciekawe, także tę koncepcję zaczęto wskazywać jako jedną z najważniejszych w późnej fazie jego rozważań i jednocześnie fundacyjną dla współczesnego nurtu analiz samozarządzającego sobą społeczeństwa, tak zwanego *governmentality studies / studies in governmentality* (Czyżewski 2009) dopiero ponad dekadę po śmierci autora. Foucault ujmuje rządomyślność jako: „zespół [*l'ensemble* – przyp. aut.] tworzony przez instytucje, procedury, analizy, refleksje, kalkulacje i taktyki, pozwalające sprawować tę bardzo specyficzną, choć złożoną, formę władzy, której zasadniczym przedmiotem jest populacja, najważniejszą postacią wiedzy – ekonomia polityczna, zasadniczym zaś narzędziem technicznym – urzędnika bezpieczeństwa [*les dispositifs de sécurité*]” (2000b: 183). Dyspozytywy bezpieczeństwa, przełożone przez polskiego tłumacza jako urzędnika, pojawiają się zatem w roli subkategorii względem rządomyślności. Z kolei kiedy przyjrzeć się pochodzącej z tego samego okresu wypowiedzi o rozumieniu dyspozytywu (por. niżej), okazuje się, że to rządomyślność można by rozpatrywać jako jeden z wymiarów szerszego wobec niej pojęcia ‘dyspozytywu władzy’.

Taka interpretacja (wszak w przypadku wypowiedzi Foucaulta trudno mówić o klarownych rozstrzygnięciach) doprowadziła do tego, że wśród postfoucaultowskich badaczy nie jest odosobnioną opinią, iż właśnie koncepcja ‘dyspozytywu’ zaznacza w myśli tego autora przesunięcie środka ciężkości z archeologii na genealogię i zarazem późny etap jego twórczości (Kammler, Parr i Schneider 2008: 237–238). Sam Foucault, w wykładzie z 10 stycznia 1979, sugeruje szczególną pozycję koncepcji ‘dyspozytywu’ jako pewnego rodzaju podsumowania dotychczasowych rozważań nad władzą-wiedzą (2008: 19). Współcześnie ukuto wręcz hasło zwrotu dyspozytywowego (*dispositive turn / dispositive Wende*) na określenie jakościowo nowej, zdaniem autorów tego sformułowania, paradygmatycznej perspektywy badawczej próbującej objąć refleksją nie tylko dyskursywne obrazy świata, ale także relację między dyskursem a doświadczaną rzeczywistością (Jäger 2006) czy wręcz dyskursywno-niedyskursywną konstrukcję rzeczywistości (Bührmann, Schneider 2008). Obecnie diagnoza zwrotu dyspozytywowego nie jest jeszcze rozpowszechniona⁴, ale wraz z rosnącym zainteresowaniem analizą dyspozytywu

⁴ Hasło *dispositive turn* pojawiło się najpełniej w nazwie i profilu sekcji „*Dispositive turn*“ in *den Sprach- und Sozialwissenschaften?*, prowadzonej przez Britte Hoffarth i Łukasza Kumięgę podczas 19.

oraz swoistą modą na ogłaszanie różnych zwrotów w naukach społecznych (np. zwrotu lingwistycznego, kulturowego, performatywnego, biograficznego, ku ciału, ku rzeczom itd.) należy się spodziewać, że coraz więcej badaczy będzie się podpisywać pod zwrotem dyspozytywowym.

Czym byłby dyspozytyw?

Nieprzypadkowo ten podrozdział jest zatytułowany „Czym **byłby** dyspozytyw?”, nie zaś „Czym jest dyspozytyw?” – ponieważ prace Foucaulta nie zawierają spójnej i jednoznacznej wizji tego, centralnego dla niniejszych rozważań, pojęcia. Natomiast za swoisty substytut wyjaśnienia, czym byłby dyspozytyw, służy krótka, obejmująca ledwie trzy akapity wypowiedź Foucaulta z 1977 roku. W czasopiśmie „Ornicar?” opublikowano wówczas rozmowę z myślicielem. Warto podkreślić, że „Ornicar?” jest periodykiem redagowanym przez osoby związane z Wydziałem Psychoanalizy Uniwersytetu Paris VIII w Vincennes. Założycielem pisma i współprowadzącym wywiad z Foucaultem był Jacques-Alain Miller, zięć Jacquesa Lacana, a środowisko „Ornicar?” ma wyraźną freudowsko-lacanowską orientację, której refleksy można dostrzec zarówno w pytaniach skierowanych do Foucaulta, jak i po części w jego odpowiedziach. Rozmowa dotyczyła różnych wątków *Historii seksualności*, a także potencjalnych paralel między tezami książki a psychoanalizą i myślą marksistowską. W pierwszej części zapisu rozmowy redaktor Alain Grosrichard postawił Foucaultowi pytanie o sens i „metodologiczne zastosowanie” dyspozytywu. W odpowiedzi autor zasugerował znacznie szersze ujęcie tego pojęcia niż w *Historii seksualności*, wyabstrahowane już z kontekstu seksu. Ponieważ wspomniany wyżej przekład na język polski zawiera, za oryginalnym esejem Giorgio Agambena, tylko fragment tej wypowiedzi i budzi kilka istotnych zastrzeżeń, autorka tego artykułu proponuje własne tłumaczenie, także niedoskonałe, ale bliższe francuskiemu oryginałowi:

A. Grosrichard: [...] Mówisz o „dyspozytywie seksualności”. Jaki jest według ciebie sens i funkcja metodologiczna terminu „dyspozytyw”?

M. Foucault: Tym, co próbuję oznaczyć za pomocą tej nazwy, jest, po pierwsze, **zdecydowanie heterogeniczny** ansambl, zawierający dyskursy, instytucje, zabudowę architektoniczną, regulaminy, prawa, przepisy administracyjne, wypowiedzi naukowe, twierdzenia filozoficzne, moralne, filantropijne; krótko mówiąc: to, co powiedziane, jak i to, co niepowiedziane; oto właśnie elementy dyspozytywu. Sam w sobie dyspozytyw jest **siecią, którą można ustanowić między tymi elementami**.

Po drugie, tym, co chciałbym oznaczyć mianem dyspozytywu, jest właśnie natura powiązania, które może istnieć między tymi heterogenicznymi elementami. W ten sposób, pewien dyskurs może pojawić się raz jako program jakiejś instytucji, a raz przeciwnie jako element, który pozwala uzasadniać i zasłaniać praktykę, która sama pozostaje niema, albo funkcjonuje on jako wtórna reinterpretacja tejże praktyki, dając jej dostęp do nowego pola racjonalności. Krótko mówiąc, między tymi elementami,

Internationale Jahrestagung der Gesellschaft für Sprache und Sprachen, 2–4 marca 2010 r. na Albert-Ludwigs-Universität Freiburg oraz w koncepcji publikacji „Raum-Bildung-Politik. Forschende Verortungen des Dispositiv-Begriffs” pod redakcją B. Hoffarth, Ł. Kumięgi i J. Caborn Wengler, która ma ukazać się nakładem VS-Verlag für Sozialwissenschaften w listopadzie 2011 roku.

dyskursywnymi bądź niedyskursywnymi, toczy się jakby gra zmianami pozycji, modyfikacjami funkcji, które także mogą być bardzo zróżnicowane.

Po trzecie, przez dyspozytyw rozumiem rodzaj – powiedzmy – formacji, której, w danym momencie historycznym, główną funkcją było odpowiadać w sytuacji nagłej konieczności (urgence). Dyspozytyw pełni więc przede wszystkim funkcję strategiczną. To może oznaczać, na przykład, resorpcję wahliwej masy populacji, którą społeczeństwo z gospodarką w wysokim stopniu merkantylistyczną uznałoby za zawadząca: istniał tam imperatyw strategiczny grający rolę matrycy dyspozytywu, który stał się stopniowo dyspozytywem kontroli-ujarzmienia szaleństwa, chorób psychicznych i neurozy. (Foucault i In. 1994: 299 [tłum. własne]) (wszystkie wyróżnienia aut.)

W dalszej części artykułu fragmenty wyróżnione kolorami posłużą do porównań z innymi przekładami tych samych słów Foucaulta. Natomiast w tym momencie warto podkreślić kilka pryncypialnych właściwości dyspozytywu (w ujęciu M. Foucaulta). Po pierwsze, obejmuje on zarówno to, co powiedziane, dyskursywne, jak i to, co niewypowiedziane, nie-dyskursywne – a więc ogarnia zarówno dyskursywne, jak i nieartykułowane w dyskursie emanacje władzy, które materializują się na przykład w hierarchizującej ludzi architekturze. Po wtóre, dyspozytyw nie oznacza zbioru autonomicznych wobec siebie elementów, ale stanowi kompozycję relacji i zależności między tymi składowymi. Owa kompozycja – ansambl – pełni rolę mechanizmu produkującego pewną wiedzę o świecie, społeczeństwie i człowieku, która narzuca temu ostatniemu kryteria racjonalności, legitymizując i uzasadniając w ten sposób takie, a nie inne praktyki społeczne. Zatem wiedza wytwarzana w ramach dyspozytywu ma funkcję strategiczną. Co za tym idzie, wiedza ta i uwikłane w nią praktyki nie zachowują stałej, ustrukturyzowanej formy, gdyż pozostają w ciągłym ruchu – ich pozycje i zadania ulegają przemianom. Wreszcie, podstawowym działaniem dyspozytywu jest wyjaśnianie, neutralizowanie i maskowanie sytuacji nagłych, nieprzewidzianych i nierutynowych – klęsk społecznych lub tragedii osobistych. Jako przykład Foucault podaje dyspozytyw ujarzmienia i kontroli dotyczący obchodzenia się z tym, co jest uznawane za szaleństwo, chorobę psychiczną lub neurozę.

Do międzynarodowej „kariery” dyspozytywu przyczyniły się dwa tłumaczenia cytowanej wyżej rozmowy dla „Ornicar?”. Chronologicznie pierwsze, niemieckie, umieszczono w zbiorze wywiadów i tekstów Foucaulta *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit (Dyspozytywy władzy. O seksualności, wiedzy i prawdzie)* wydany w 1978 roku przez Merve Verlag w Berlinie. Dwa lata później, w 1980 roku w Nowym Yorku, Pantheon opublikował wybór artykułów i wywiadów Foucaulta zatytułowany *Power/Knowledge*, zawierający anglojęzyczną wersję wspomnianej rozmowy.

Począwszy od lat dziewięćdziesiątych mniej lub bardziej wierni kontynuatorzy Foucaulta w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej zaczęli wykorzystywać kategorię ‘dyspozytywu’ w badaniach nad bardzo różnorodnymi typami władzy i panowania we współczesnych społeczeństwach – od działań organizmów transnarodowych przez kwestię płci kulturowej po współczesne rytuały pogrzebowe – widząc w niej łącznik między, zwykle odrębnymi od siebie, studiami nad werbalnymi i niewerbalnymi manifestacjami władzy. Badacze odwołujący się do idei ‘dyspozytywu’ nie przeciwstawiają jej dyskursowi, ale dostrzegają w niej istotne dopełnienie analizy dyskursu.

Sam wyraz dyspozytyw nie jest neologizmem autorstwa Foucaulta, słowo *dispositif* funkcjonowało w języku francuskim znacznie wcześniej. Słownik *Le Petit Robert* (2011) podaje następujące znaczenia: *dispositif* to końcowa sekwencja sądowego uzasadnienia wyroku (tzw. wyjaśnienie dyspozycji normy prawnej, o którą sąd się oparł). Dyspozytyw to także składowe jakiegoś aparatu, mechanizm sam w sobie; słowo to pojawia się zwłaszcza na niwie militarnej jako mechanizm wykonania rozkazu wojskowego czy przeprowadzenia ataku militarnego. Można też mówić o dyspozytywie scenicznym – wystawienia spektaklu (Kessler 2006: 1). W tekstach francuskich (tak naukowych, jak i publicystycznych) słowo *dispositif* pojawia się często, kiedy mowa jest o zorganizowanym zespole działań społeczno-politycznych. W tym nakierowanym na pragmatykę społeczną sensie, niecierpiącym z koncepcji Foucaulta, pojęcie *dispositifs* stosuje między innymi Abdelhafid Hammouche w artykule *Les dispositifs comme indicateurs des politiques culturelles* (2004), opublikowanym we francusko-polskiej pracy zbiorowej *Pratiques culturelles et logique des institutions (Lyon – Łódź)* pod redakcją N. Bandiera, A. Matuchniak-Krasuskiej i B. Sułkowskiego. Redaktorzy tomu, po konsultacjach z autorem, zdecydowali się przetłumaczyć *dispositifs* na język polski jako przedsięwzięcia.

Foucault nie jest więc ani pierwszym, ani jedynym autorem, który wykorzystał ten termin jako kategorię analityczną. Już na początku lat siedemdziesiątych zastosował ją w pracach filmoznawczych Jean-Louis Baudry w roli dopełnienia kategorii *appareil de base* (aparat podstawowy) opisującej infrastrukturę i działania stosowane podczas produkcji filmu. Z kolei dyspozytyw miałby nazywać materialne i niematerialne procesy zachodzące podczas projekcji filmu i prowadzące do zatarcia granic między widzem a gapiem i podglądaczem, czyli *voyeur* (1978). Jednakże ów dyspozytyw pojawiający się w teorii Baudry'ego także „zagubił się” w tłumaczeniach na język angielski. Zastępowano go odpowiednio terminami: *apparatus*, *device*, *mechanism*, *arrangement* oraz, co szczególnie zastanawiające, *situation*, natomiast cała koncepcja utrwaliła się pod nazwą *apparatus theory*, zacierając tym samym subtelne, ale znaczące dla Baudry'ego rozróżnienie między aparatem/urządzeniem a idiomatycznym dyspozytywem (Bryukhovetska 2010). Przed Foucaultem o dyspozytywie pisał także Jean-François Lyotard w *Des dispositifs pulsionnels*, wiążąc go z ideologiami oraz estetyką spektaklu. Wymieniał między innymi dyspozytyw teatralny, kapitalistyczny, marksistowski, judaistyczny i liturgiczny (Lyotard 1994). Zarówno Baudry, jak i Lyotard używają jednak pojęcia dyspozytywu w zupełnie innym znaczeniu, niż to, które nadaje mu Foucault.

U Foucaulta dyspozytyw odnosi się do praktyk, które są zdeterminowane przez dyskurs, jednak nie można ich nazwać *stricto* dyskursywnymi ani tym bardziej instytucjonalnymi, chociaż mogą być petryfikowane bądź modyfikowane właśnie poprzez instytucje. Chodzi o praktyki „zsubiektywizowane”, a więc angażujące zarówno jaźń, jak i ciała jednostek. Warunkują one perspektywę poznawczą w takiej rzeczywistości społecznej, gdzie władza polityczna ustępuje miejsca władzy ekonomicznej, doprowadzając do kontaminacji tego, co polityczne, tego, co ekonomiczne i tego, co jednostkowe. W takiej optyce samowiedza jednostek staje się wiedzą zekonomizowaną, nastawioną na praktyczne zastosowania służące ujarzmieniu rzeczywistości społecznej i kontroli czy raczej samokontroli indywidualów. Co więcej, Foucault wyłuskuje takie znaczenie czasownika *disposer* (rozporządzać), które odnosi do jego przeciwieństwa *imposer* (narzucać) odsyłającego – w ramach tej koncepcji – do procesu materializowania się władzy przede wszystkim w taktykach rozporządzania społecznymi praktykami, nie zaś w narzucanych jednostkom zapisach prawnych (1994a: 646 [1978]).

Dyspozytyw obejmuje więc sposoby obchodzenia się z rzeczywistością i jej obiektami, nigdy samemu nie obiektywizując się. Cel wyartykułowany (dyskursywny) nie jest identyczny z celem osiągniętym. Co więcej, dyspozytyw stanowi nie tylko materialną i idealizacyjną infrastrukturę dyskursu, ale przede wszystkim relację między tym, co dyskursywne a tym, co nie-dyskursywne. Działanie w obrębie dyspozytywu, prowokowane przez strategie dyskursywne, staje się dla jednostki celem samym w sobie. Jaźń, traktowana tu jako materialno-zmysłowa praktyka społeczna, jest konstruowana przez realizujące się w dyskursie porządki wiedzy, ale także wychodzi im naprzeciw. Podsumowując, koncepcja 'dyspozytywu' jest próbą postawienia pytania: jak działa władza?, istotniejszego dla Foucaulta niż konwencjonalne, w jego opinii, pytania: czym jest władza? lub skąd się ona bierze?

Jak już wspomniano, w ostatnich tekstach Foucault dość rzadko wraca do pojęcia dyspozytywu, choć niemal nieustannie porusza się w jego szeroko nakreślonym kontekście. Wiąże go silnie z koncepcją 'rządomości', z reżimami praktyk (*régimes de pratiques*) i zarządzaniem zachowaniem (*conduire de conduite*, dosłownie: kierowanie kierowaniem się). Dyspozytyw i w liczbie mnogiej: dyspozytywy pojawiają się obok prób, instrumentów i technik, za pomocą których społeczeństwo samo się dyscyplinuje. Foucault podkreśla także mechaniczny, zautomatyzowany charakter nowoczesnych dyspozytywów, które wytwarzają przedmioty swojej analizy (1994b: 15, 18 [1980]). Trwałość, a zarazem giętkość dyspozytywu wynika z tego, że aktywizuje się on tylko w ramach własnej racjonalności (Foucault 1994c: 28 [1980]). Przykładem często podawanym przez myśliciela jest dyspozytyw bezpieczeństwa, odnoszony nie do zabezpieczeń antyterrorystycznych czy antywojennych, ale przede wszystkim do procedur i działań opieki społecznej czy polityki socjalnej, kreujących wrażenie kontroli ryzyka za cenę ujarznienia jednostki. W podobnym duchu mówi o dyspozytywie edukacji oraz dyspozytywie troski/opieki (*dispositif de soins*). Mimo krytyki dyspozytywu, Foucault nie widział możliwości całkowitego wyjścia poza dyspozytyw – w żartach proponował jedynie zastąpienie jednego mechanizmu drugim: „Gdybym wygrał w lotto kilka miliardów, stworzyłbym instytut, gdzie ludzie, którzy chcą umrzeć, spędzaliby przyjemnie weekend, tydzień albo miesiąc, być może pod wpływem narkotyków, aby potem zniknąć, jakby poprzez wymazywanie...” (Foucault 1994d: 382 [1983]).

Oryginał i trzy przekłady – podstawowe wątpliwości

Wiele różnic w interpretacjach tego, czym byłby u Foucaulta dyspozytyw oraz w sposobach wykorzystania tego pojęcia do analiz współczesności, wynika z niuansowości oryginalnych tekstów Foucaulta i deficytów przekładów, które nie są w stanie oddać ich wyrafinowania. Proponuję przyrzeć się bliżej wielokrotnie już przywoływanemu trójakapitowemu fragmentowi rozmowy dla „Ornicar?”:

A. Grosrichard: [...] Tu parles, toi, d'un « dispositif de sexualité ». Quel est pour toi le sens et la fonction méthodologique de ce terme: « dispositif »?

M. Foucault: Ce que j'essaie de repérer sous le nom, c'est, premièrement, un ensemble résolument hétérogène, comportant des discours, des institutions, des aménagements architecturaux, des décisions réglementaires, les lois, des mesures administratives, des énoncés scientifiques, des propositions philosophiques, morales, philanthropiques, bref: du dit, aussi bien que du non-dit, voilà les éléments du dispositif.

Le dispositif lui-même, c'est le réseau qu'on peut établir entre ces éléments.

Deuxièmement, ce que je voudrais repérer dans le dispositif, c'est justement la nature du lien qui peut exister entre ces éléments hétérogènes. Ainsi, tel discours peut apparaître tantôt comme programme d'une institution, tantôt au contraire comme un élément qui permet de justifier et de masquer une pratique qui, elle, reste muette, ou fonctionner comme réinterprétation seconde de cette pratique, lui donner accès à un champ nouveau de rationalité. Bref, entre ces éléments, discursifs ou non, il y a comme un jeu, des changements de position, des modifications de fonctions, qui peuvent, eux aussi, être très différents.

Troisièmement, par dispositif, j'entends une sorte – disons – de formation, qui, à un moment historique donné, a eu pour fonction majeure de répondre à une urgence. Le dispositif a donc une fonction stratégique dominante. Cela a pu être, par exemple, la résorption d'une masse de population flottante qu'une société à économie de type essentiellement mercantiliste trouvait encombrante: il y a eu là un impératif stratégique jouant comme matrice d'un dispositif, qui est devenu peu à peu le dispositif de contrôle-assujettissement de la folie, de la maladie mentale, de la névrose.

(Foucault i In. 1994: 299 [1977])

Poniżej ten sam wyjątek w przekładzie z 1978 roku na język niemiecki:

A. Grosrichard: [...] Du sprichst von einem „Sexualitätsdispositiv“. Welchen Sinn und welche methodologische Funktion gibst Du diesem Ausdruck „Dispositiv“?

M. Foucault: Was ich unter diesem Titel festzumachen versuche ist erstens ein entschieden heterogenes Ensemble, das Diskurse, Institutionen, architektonische Einrichtungen, reglementierende Entscheidungen, Gesetze, administrative Maßnahmen, wissenschaftliche Aussagen, philosophische, moralische oder philanthropische Lehrsätze, kurz: Gesagtes ebensowohl wie Ungesagtes umfasst. Soweit die Elemente des Dispositivs. Das Dispositiv selbst ist das Netz, das zwischen diesen Elementen geknüpft werden kann.

Zweitens möchte ich in dem Dispositiv gerade die Natur der Verbindung deutlich machen, die zwischen diesen heterogenen Elementen sich herstellen kann. So kann dieser oder jener Diskurs bald als Programm einer Institution erscheinen, bald im Gegenteil als ein Element, das es erlaubt, eine Praktik zu rechtfertigen und zu maskieren, die ihrerseits stumm bleibt, oder er kann auch als sekundäre Reinterpretation dieser Praktik funktionieren, ihr Zugang zu einem neuen Feld der Rationalität verschaffen. Kurz gesagt gibt es zwischen diesen Elementen, ob diskursiv oder nicht, ein Spiel von Positionswechseln und Funktionsveränderungen, die ihrerseits wiederum sehr unterschiedlich sein können.

Drittens verstehe ich unter Dispositiv eine Art von – sagen wir – Formation, deren Hauptfunktion zu einem gegebenen historischen Zeitpunkt darin bestanden hat, auf einen Notstand (urgence) zu antworten. Das Dispositiv hat also eine vorwiegend strategische Funktion. Das hat zum Beispiel die Resorption einer freigesetzten Volksmasse sein können, die einer Gesellschaft mit einer Ökonomie wesentlich merkantilistischen

Typs lästig erscheinen musste: es hat da einen strategischen Imperativ gegeben, der die Matrix für ein Dispositiv abgab, das sich nach und nach zum Dispositiv der Unterwerfung/Kontrolle des Wahnsinns, dann der Geisteskrankheit, schließlich der Neurose entwickelt hat. (Foucault i In. 1978: 119–120)

Należy wspomnieć, że istnieje jeszcze drugie, nieco mniej rozpowszechnione tłumaczenie tej wypowiedzi na język niemiecki, pochodzące z przekładu zbioru pism Foucaulta *Dits et écrits* (za: Kammler i In. 2008: 239). Różni się ono w detalach od przytoczonego powyżej, jednak zachowuje problematyczne sformułowania *Netz* i *Notstand*, natomiast wyraz *Ensemble* zastępuje słowem *Gesamtheit* ('całość').

A oto tłumaczenie z 1980 roku na język angielski:

A. Grosrichard: [...] You talk about an 'apparatus of sexuality'. What is the meaning or the methodological function for you of this term, apparatus (dispositif)?

M. Foucault: What I'm trying to pick out with this term is, firstly, a thoroughly heterogeneous ensemble consisting of discourses, institutions, architectural forms, regulatory decisions, laws, administrative measures, scientific statements, philosophical, moral and philanthropic propositions – in short, the said as much as the unsaid. Such are the elements of the apparatus. The apparatus itself is the system of relations that can be established between these elements.

Secondly, what I am trying to identify in this apparatus is precisely the nature of the connection that can exist between these heterogeneous elements. Thus, a particular discourse can figure at one time as the programme of an institution and at another it can function as a means of justifying or masking a practice which itself remains silent, or as a secondary re-interpretation of this practice, opening out for it a new field of rationality. In short, between these elements, whether discursive or non-discursive, there is a sort of interplay of shifts of position and modifications of function which can also vary very widely.

Thirdly, I understand by the term 'apparatus' a sort of – shall we say – formation which has as its major function at a given historical moment that of responding to an urgent need. The apparatus thus has a dominant strategic function. This may have been, for example, the assimilation of a floating population found to be burdensome for an essentially mercantilist economy: there was a strategic imperative acting here as the matrix for an apparatus which gradually undertook the control or subjection of madness, mental illness and neurosis. (Foucault i In. 1980: 194–195)

Wreszcie najnowszy przekład na język polski, opublikowany w 2010 roku:

Tym, co chciałbym oznaczyć za pomocą tej nazwy, jest całkowicie niejednorodny zbiór, który zawiera w sobie dyskursy, instytucje, struktury architektoniczne, regulaminy, prawa, przepisy administracyjne, wypowiedzi naukowe, twierdzenia filozoficzne, etyczne i filantropijne. W skrócie: zarówno to, co powiedziane, jak i niepowiedziane. To właśnie elementy urzędzenia. Samo urządzenie jest siecią, którą można ustanowić między tymi elementami.

[...] [P]rzez urządzenie rozumiem pewien rodzaj – można by rzec – formacji, których celem, w określonym momencie historycznym, było działanie w nagłych przypadkach. Urządzenie ma więc zdecydowanie funkcję strategiczną.

[...] Powiedziałem, że urządzenie ma z natury funkcję zasadniczo strategiczną, co oznacza, że chodzi tutaj o pewną manipulację stosunkami sił, o specyficzne, racjonalne i skoncentrowane działanie w obrębie stosunku sił – czy to w celu rozwinięcia go w określonym kierunku, czy też ich zablokowania, ustabilizowania bądź wykorzystania. Urządzenie jest zatem zawsze wpisane w gry władzy, ale jednocześnie zawsze zawiera się w granicach wiedzy, którą wytwarza i która je zarazem warunkuje. Oto właśnie urządzenie: strategie stosunków sił wspierające pewne typy wiedzy i same na nich oparte.

(Agamben 2010: 72–73)

Kolorami wyróżniłam frazy, które w przekładach nieco zmieniają pierwotny sens oryginału:

1. **zdecydowanie heterogeniczny ensemble**

Idiomatyczny termin *ensemble* – fundamentalny dla całej koncepcji ‘dyspozytywu’ – nie ma dokładnego odpowiednika w innych językach i dlatego zapewne niemiecki i angielski przekład wykorzystują funkcjonujące w tych językach zapożyczenia z francuskiego. W języku polskim też musimy *ensemble* omówić za pomocą szeregu słów, jak kompozycja, układ nieidentycznych elementów tworzących razem spójną całość, zazwyczaj o walorach estetycznych. Co ważne, elementy w ramach tej kompozycji można przestawiać i zmieniać. Warto to zilustrować rozumieniem *ensemble* w muzyce – jest to zespół muzyków grających na różnych instrumentach, którzy nie tworzą formalnego składu ze stałą liczbą osób i tymi samymi instrumentami. Dlatego chybione wydaje się w polskim przekładzie zastąpienie tej nazwy słowem zbiór, odsyłającym raczej do języka matematyki, a nie estetyki. W tłumaczeniu proponowanym w podrozdziale *Czym byłby dyspozytyw?* pojawia się spolszczenie, czyli ansambl, jednak dopiero jego dawne – już prawie nieużywane – znaczenie odnosi się do zestrojenia elementów pewnej całości, a więc zdaje się bliskie intencji Foucaulta.

2. **sieć, która może powstać, między tymi elementami**

Réseau, podobnie jak niemieckie *Netz* oraz polska *sieć*, oryginalnie odnosi się i do sieci rybackiej, i do sieci komputerowej. Jednak współcześnie w naukach społecznych *Netz* adoptuje technologiczny i organizacyjny profil angielskiego słowa *network*. Zatem *Netz*, pozostawione bez komentarza, staje się w dobie popularności teorii sieciowych terminem mylącym i zawężającym znaczenie *réseau* w kierunku systemu powiązań między elementami, struktury linii wiodących od punktu do punktu. Tymczasem w świetle pism Foucaulta dyspozytyw nie jest układem złożonym z dyskursywnych i niedyskursywnych elementów-punktów, ale samymi relacjami między tymi elementami. Trzeba pamiętać, że *réseau* stosuje się także do mówienia o siatce włókienek unerwienia oraz do opisu nieformalnych relacji międzyludzkich; istnieje w języku francuskim chociażby frazeologizm *réseau d'intrigues* – sieć intryg. Wydaje się, że Foucaultowi zależy przede wszystkim na tym znaczeniu. W jednym z późniejszych tekstów pisze o „sieci komunikacji i grze relacji władzy”, choć wspomina również o „dystrybucji relacji władzy”, przypisując jej pewną funkcjonalną autonomię i zmienność (Foucault 1994c: 235, 240 [1982]). W rezultacie także propozycja z angielskiego przekładu – *system of relations* – sugerująca, że jest to

raczej trwały w czasie i przestrzeni układ relacji, budzi zastrzeżenia, ponieważ naraża się na sprzeczność z zasadniczo niesystemową teorią Foucaulta. Polskie tłumaczenie *réseau* jako po prostu sieć wydaje się optymalne, ale należałoby uzupełnić je o komentarz tłumacza, aby uniknąć budowania kuriozalnych paralel między koncepcją Foucaulta a chociażby społeczeństwem sieci Manuela Castellsa.

3. *toczy się jakby gra zmianami pozycji, modyfikacjami funkcji*

Francuskie *jeu* jest określeniem bardzo plastycznym, wchodzącym w różne związki frazeologiczne i kolokacje. Może być rozumiane jako gra znaczeń, ale także gra towarzyska czy dziecięca zabawa. Niemieckie *Spiel* zawiera sensy zbliżone do francuskiego *jeu*, natomiast w angielskim przekładzie pojawia się pewien naddatek znaczeniowy – *interplay*, czyli nie po prostu gra, ale wewnętrzna gra między elementami dyspozytywu, co jednak nie jest sprzeczne z myślą Foucaulta.

4. *odpowiadać w sytuacji nagłej konieczności (urgence)*

Répondre à une urgence to dosłownie odpowiadać na przypadek nagły, pilny, doraźny. Owa nagłość i pilność nie zależy od intencji jednostek, ale może być wywołana ich działaniami w pewnej przestrzeni historycznej. Warto też zauważyć, że *urgence* może się odnosić zarówno do nagłych epizodycznych przypadków zawieszających na krótki czas społecznie unormowaną rutynę, jak i do długotrwałych procesów naruszających ustalony ład. Pewne wątpliwości rodzi niemiecki wyraz *Notstand*. Tłumaczka asekuje się francuskim oryginałem, ponieważ *Notstand* rzeczywiście jednoznacznie odsyła do nagłego stanu, związanego z niedostatkiem kontroli, zarządzania, ale też z brakiem środków finansowych, biedą i tworzonymi *ad hoc* działaniami zaradczymi. Użycie *Notstand* zubaża *urgence* o aspekt buntu, oporu, z którego nagłość też może wynikać – zdaniem Foucaulta każda władza prowokuje do oporu, jego jałowość polega zaś na tym, że manifestuje się on w ramach dyspozytywu, z którym walczy, a nie poza nim. Natomiast w przekładzie angielskim *urgence* zmienia się w *urgent need* – pilną potrzebę – ta fraza dość dobrze oddaje sens oryginału. Sugerowane polskie tłumaczenie *urgence* jako sytuacja nagłej konieczności też nie jest wolne od pewnych semantycznych przesunięć, jednak przekład filologiczny – sytuacja nagłości i pilności albo nagła pilność – brzmiałby sztucznie czy wręcz niepoprawnie, stąd propozycja kompromisowa.

5. Wreszcie należy zauważyć, że w angielskim przekładzie z 1980 roku tłumacz zdecydował się na zastąpienie *dispositif* istniejącym w języku angielskim słowem *apparatus* – aparat, urządzenie – a więc podkreślane są materialne aspekty Foucaultowskiego dyspozytywu, na dalszy plan schodzą zaś te niematerialne i nieustukturyzowane. Na szczęście w toku refleksji nad pojęciem 'dyspozytywu' anglojęzyczni autorzy zaczęli dostrzegać to semantyczne zubożenie i zastępowali *apparatus* zangielszczonym *dispositive*. Natomiast w ostatnich kilku latach wyraźna stała się tendencja do zostawiania francuskiej pisowni – *dispositif*.

6. Osobne uwagi kieruję pod adresem polskiego przekładu tekstu Agambena w „Przewodniku Krytyki Politycznej”. Dyspozytyw zostaje – bez żadnego komentarza od tłumacza – spolszczony jako urządzenie, co w połączeniu z siecią oraz działaniem w nagłych przypadkach odsyła do okrojonego sensu dyspozytywu, ograniczonego do technicznych lub socjotechnicznych praktyk zaradczych w sytuacjach kryzysowych na poziomie makrospołecznym. Najistotniejszy rozdźwięk następuje jednak chwilę później – to już uwaga do Agambena, nie do tłumacza – cały drugi akapit o relacjach i grze między elementami dyspozytywu jest pominięty, zaś z trzeciego akapitu zostawiono jedynie fragment dotyczący strategicznej funkcji dyspozytywu; dodano natomiast dalszy fragment rozmowy dla „Ornicar?”, w którym jest rozwijany wątek strategicznego uwikłania dyspozytywu w władzę-wiedzę.

W rezultacie jego kluczową cechą stają się **strategie stosunków sił** – kwestia bardzo istotna dla Foucaulta, ale akurat nie ta, która przekonywałaby, że dyspozytyw jest, w świetle innych jego prac, kategorią wnoszącą nową jakość.

Od dyspozytywu do analizy dyspozytywu

Można zadać pytanie, czy te niuansowe różnice między oryginałem a tłumaczeniami przekładają się na wielość podejść we współczesnych analizach dyspozytywu? Wydaje się, że tak. Za najdobitniejszy przykład niech posłuży wspomniany przed chwilą Giorgio Agamben, który często podkreśla w swoich pracach, że jest spadkobiercą i kontynuatorem myśli Foucaulta. Jego strategia zdaje się jednak polegać na takim – żeby użyć tu Foucaultowskiego języka – powtarzaniu, objaśnianiu i komentowaniu (por. Foucault 2002: 17) tekstów mistrza, by wpasowywały się one w uczenia teorię teologii ekonomicznej (Agamben, Sacco 2007). Co więcej, Agamben doprowadza do zlania wybranych sensów *dispositif* z włoskim słowem *dispositivo*, oznaczającym narzędzie, urządzenie czy automat służący na przykład do pracy. W efekcie Agamben rozważa także telefon i inne urządzenia techniczne jako dyspozytywy – ma do tego prawo na gruncie języka włoskiego, ale nie w oparciu o osadzoną w języku francuskim koncepcję anonimowych relacji władzy Foucaulta.

Istotne, choć nie tak rażące, różnice w rozumieniu dyspozytywu można także zauważyć także jeśli poddamy syntetycznemu oglądowi współczesną niemiecko- i anglojęzyczną analizę dyspozytywu. Sednem tego pojęcia jest u Foucaulta relacja między władzą, wiedzą a podmiotem. Wydaje się, że w niemieckojęzycznych badaniach nacisk jest położony na wiedzę i podmiot, zaś w anglojęzycznych na władzę i podmiot. Inaczej mówiąc, jeśli w myśli postfoucaultowskiej zaznacza się podział na horyzontalne i wertykalne relacje wiedzy, władzy i podmiotu, to niemieckojęzyczny nurt wykorzystuje ideę 'dyspozytywu' przede wszystkim horyzontalnie, zajmując się rozproszeniem wiedzy i wynikających z niej tożsamości i praktyk rozporządzających sobą podmiotów (*disponierende Subjekte*), natomiast anglojęzyczny wykorzystuje ją raczej wertykalnie – skupiając się na relacjach władzy podporządkowującej sobie jaźń.

Głównymi przedstawicielami pierwszego nurtu są Siegfried Jäger, Werner Schneider, Andrea D. Bührmann, Reiner Keller, Jürgen Link, Joachim Peach i Siegfried Zielinski. Ich analizy obejmują cały wachlarz zjawisk wpisujących się w Foucaultowską koncepcję władzy: od dyspozytywu płci, rozumianego jako relacja między dyskryminacją a emancypacją, po dyspozytyw mediów odpowiadający za modelowanie i ujarzmienie podmiotów przez przemysł kulturalny. W tej optyce podmiotowość dotyczy tych, którzy dysponują pewną wiedzą, i jest podmiotowością ograniczoną do zakresu tejże wiedzy.

W pierwszej kolejności i na najszerzą skalę pojęcie dyspozytywu zadomowiło się w medioznawstwie, zwłaszcza w badaniach nad produkcją i recepcją filmów, programów telewizyjnych oraz przekazów nowomediálních. Problem z rozbieżnościami między niemieckojęzyczną analizą dyspozytywów medialnych a wyabstrahowaną z medialnych kontekstów myślą Foucaulta, jak twierdzą Rolf Parr i Matthias Thiele (2006), ma zasadać się właśnie na jej niedokładnych i wybiórczych tłumaczeniach oraz nieznanomości oryginału. W rezultacie nie uprawia się analiz w perspektywie metodologiczno-teoretycznej Foucaulta, lecz dywaguje się „w jej duchu”. Dominują trzy typy refleksji postfoucaultowskiej: 1) naiwne adaptacje;

2) całkowite wpasowanie pojęć Foucaulta w inne koncepcje (np. L. Baudry'ego);
3) krytyczne rozwijanie tego instrumentarium pod kątem zjawisk medialnych (Parr, Thiele 2006: 86). Tym niemniej to właśnie dyspozytyw komunikacyjny (*Kommunikationsdispositiv*) jest bodaj najchętniej stosowaną w niemieckojęzycznym medioznawstwie kategorią postfoucaultowską, ponieważ daje narzędzia do opisu relacji między technicznymi a niematerialnymi elementami medialnej produkcji i dystrybucji oraz wielokierunkowych stosunków zarządzania (władzy) łączących nadawców, przekazy oraz jaźnie i praktyki odbiorców.

W 2008 roku ukazała się praca Andrei D. Bührmann i Wenera Schneidera – do tej pory najbardziej wyczerpujący tekst o teoretyczno-metodologicznych założeniach perspektywy badawczej, opierającej się w dużej mierze na postfoucaultowskiej analizie dyskursu, ale rozszerzającej ją o koncepcję 'dyspozytywu'. W recenzjach tej pracy można wręcz znaleźć pochwałę, że autorzy – w przeciwieństwie do części anglojęzycznych kolegów – nie silą się na sztuczne osvajanie francuskiego słowa *dispositif*, lecz konsekwentnie stosują nazwę *Dispositiv* (Birkhan 2010). Centralną pozycję w tak zwanym programowaniu analizy dyspozytywu zajmuje wiedza/ porządku wiedzy (*Wissen/Wissenordnung*). To one mają być pośrednikiem między formacjami dyskursywnymi, formacjami władzy a praktykami społecznymi (Bührmann, Schneider 2008)⁵. Z kolei do związków między dyspozytywem a socjologią wiedzy bezpośrednio odwołuje się Reiner Keller (2007), autor ważnych dla niemieckojęzycznego nurtu analizy dyspozytywu badań nad dyskursem i praktykami wokół problemu utylizacji odpadów (1998).

Konsekwencją zastosowania terminów *Netz* i *Notstand* w przekładzie rozmowy dla „Ornicar?” zdaje się być punktowe ujmowanie zależności między władzą a podmiotem i jego samowiedzą. Warto zauważyć, że przedstawiciele nurtu niemieckojęzycznego bardzo często ilustrują swoje badania grafami pokazującymi relacje między punktami, które symbolizują pewne zjawiska czy dyskursy (Jäger, Jäger 2000). Czyni to także Jürgen Link (2007), który stawia sobie za zadanie uzupełnienie horyzontalnego podejścia do dyspozytywu o aspekt wertykalnej władzy-wiedzy, a dokładniej o krytykę stratyfikacji społecznej, do czego wykorzystuje już nie prace Foucaulta, lecz Pierre'a Bourdieu (wspiera się także teorią systemów społecznych Niklasa Luhmanna). Ogólny, nadrzędny dyspozytyw społeczny nazywa dyspozytywem-siecią normalizmu (*Dispositiv-Netz des Normalismus*) i przyporządkowuje w swoich analizach szczególną rolę punktom, w których dochodzi do przecięcia procedur władzy i technik podmiotowych.

Tymczasem anglojęzyczne analizy dyspozytywu, opierające się o przekład *dispositif* na *apparatus* oraz *system of relations*, ujmują dyspozytyw na poziomie makrospołecznym. Nacisk jest kładziony na relację władza – podmiot w wielkich systemach instytucjonalnych. Wynika to też z tego, że obok rozmowy dla „Ornicar?” tekstem założycielskim anglojęzycznej analizy dyspozytywu jest angielski przekład eseju Gilles'a Deleuze'a *What is a dispositif?* (1992), gdzie – poza tytułem – dyspozytyw jest tłumaczony jako *social apparatus, system of lines, vectors and tensors*. W efekcie koncepcja dyspozytywu, z której zostaje wyluskany anonimowy i technokratyczny aspekt, doskonale wpisuje się we współczesne zapotrzebowanie

⁵ Przykładem podawanym przez autorów jest współczesny dyspozytyw umierania/śmierci, wynikający z niejednoznaczności praktyk rozgraniczających życie i śmierć, w którym: a) elementami dyskursywnymi są dyskursy specjalistyczne, podstawowe oraz medialne dotyczące na przykład eutanazji czy transplantacji organów; b) ich materialną obiektywacją są normy prawne, formularze, aparaty itd.; c) elementami niedyskursywnymi są praktyki, na przykład czuwania przy umierającym; d) konstrukcjami podmiotu są: umierający, dawca, krewni (Bührmann, Schneider 2010: 115).

na badania ponadnarodowych systemów biurokratycznych. Stąd też, w powiązaniu z Foucaulta pojęciami 'rządomości' i 'biopolityki, jako dyspozytywy analizuje się najczęściej wielkie systemy bezpieczeństwa antyterrorystycznego, biometrikę czy politykę społeczną.

„Od Zatoki Guantanamo do biometriki i zwiększonego nadzoru albo od nadzwyczajnego poddania się do kategoryzacji podejrzanych o terroryzm jako wrogich bojowników, tzw. «wojna z terrorem» ustanowiła szeregi praktyk, które nie sposób nazwać wojną” – tak Claudia Aradau i Rens Van Munster (2007: 90), przedstawiciele *security studies*, przedstawiają rutynę konfrontowania się społeczeństwa amerykańskiego z groźbą terroryzmu. Zamiast o wojnie militarnej mówią o codziennych praktykach jednostek, które dobrowolnie internalizują zapośredniczony przez media postulat ograniczania wszelkiego rodzaju ryzyka. Narzucanie samemu sobie praktykowania technik zarządzania bezpieczeństwem za cenę indywidualnej wolności to proces warunkowany dyspozytywem ryzyka (*dispositif of risk*), który autorzy używają jako słowa-wytrychu do połączenia odmiennych w swym rdzeniu koncepcji Foucaulta i społeczeństwa ryzyka Ulricha Becka (2002). Z kolei w centrum analizy Benjamin J. Mullera (2008) stoi Foucaultowska kategoria 'dyspozytywy bezpieczeństwa' (*security dispositif*) – tym razem służy powiązaniu biopolitycznych i geopolitycznych aspektów tak zwanego państwa biometrycznego (identyfikującego i klasyfikującego swoich obywateli za pomocą danych biometrycznych).

Warto wspomnieć podejście dwóch fińskich badaczy – Pasi Ahonena i Janne Tienariego – do systemu programów ramowych Unii Europejskiej jako do dyspozytywy. Określają tym mianem „aparaturę dyscyplinarną, sieć czasu, miejsca i specjalistycznych dyscyplinujących praktyk dyskursywnych, technologię normalizacji” (Ahonen, Tienari 2009: 665). Także tym analizom, powołującym się na myśl Foucaulta, można postawić zarzut wybiórczego przejęcia modnej koncepcji 'dyspozytywy', która w tym wydaniu gubi swoją specyficzność (zwłaszcza wymiar *urgence*) i zlewa się z innym pojęciem autora *Nadzorować i karać* – władzą dyscyplinarną.

Na drugim biegunie znajduje się zastosowanie pojęcia 'dyspozytywy' w studiach genderowych, gdzie idea ansamblu dyskursywnych i niedyskursywnych technik normalizacji służy do krytyki władzy-wiedzy dotyczącej kobiet oraz historycznego procesu ich upodmiotowienia (Amigot, Pujal 2009).

Wnioski

Każdy przekład w jakimś stopniu przesuwając pierwotny tekst, a więc zawężając bądź ukierunkowując jego znaczenie, dopasowując je do pojęć znanych tłumaczowi. W przypadku prac i wypowiedzi Michela Foucaulta przekład jest wyjątkowym wyzwaniem, ponieważ ten badacz posługuje się całym repertuarem pojęć, niejako „rafinowanych” z potocznych sensów, którym nadaje nowe, unikalne znaczenia, odsyłające do innych terminów ze swojego instrumentarium. Zatem do tłumaczenia nawet drobnych tekstów Foucaulta jest konieczna orientacja w całej jego twórczości i znajomość najistotniejszych dzieł w języku oryginalnym, aby móc wyłuskać, *nomen omen*, genealogię najważniejszych koncepcji i terminów – także dyspozytywy. Nie jest to pojęcie samodzielne, ale jednak wprowadzające nowe wątki w myśl Foucaulta. Warto pamiętać o tej dwoistości przed przystąpieniem do tłumaczenia tekstów kluczowych dla analizy dyspozytywy.

Trudno wymagać od badacza, żeby świetnie znał język, w którym jego mistrz czy prekursor pisał swoje prace – zwłaszcza jeśli to nie jest współczesna *lingua franca*, czyli język angielski. Natomiast od tłumaczy trzeba wymagać dużej wrażliwości na idiomatyczność obcych nazw oraz pewnej pokory. Przy wątpliwościach nie należy spolszczać, zangielszczać czy zniemczać na siłę, lecz zachować oryginalną pisownię przynajmniej w nawiasach. Dociekliwy badacz otrzyma tym samym sygnał, że za interesującym go pojęciem stoją jeszcze inne sensory, których nie sposób w pełni oddać w języku przekładu.

Na koniec pozwolę sobie na krótką refleksję nad omawianym wyżej polskim tłumaczeniem dyspozytywu jako 'urządzenie'. Jak niemal każde modne pojęcie, 'dyspozytyw' na pewno znajdzie zainteresowanie wśród badaczy w Polsce. Jednakże szkodą dla myśli Foucaulta oraz dla bogatego już dorobku niemiecko- i anglojęzycznej analizy dyspozytywu byłoby, gdyby polscy uczeni opierali się wyłącznie na przekładzie przygotowanym przez inicjatywę *Projekt Agamben* „Krytyki Politycznej” i Pracownię Pytań Granicznych. Oczywiście, pozostaje on wierny oryginałowi eseju Agambena (wybiórczo traktującego rozmowę dla „Ornicar?”) i zapewne cenny dla studiów uprawianych w oparciu o prace tego autora. Tym niemniej Foucaulta perspektywa dyspozytywu jest bez porównania bardziej złożona niż ta w wersji zawłaszczonej przez Giorgio Agambena.

Bibliografia

- Agamben, Giorgio (2010) "Czym jest urządzenie?" Przełożył J. Majmurek. S. 72–90 w *Agamben. Przewodnik Krytyki Politycznej*, opracowanie zbiorowe. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Agamben, Giorgio i Gianluca Sacco (2007) "Od teologii politycznej do teologii ekonomicznej." *Krytyka Polityczna* 11/12: 126–131.
- Ahonen, Pasi i Janne Tienari (2009) "United in Diversity? Disciplinary Normalization in an EU Project." *Organization* 16(5): 655–679.
- Amigot, Patricia i Margot Pujal (2009) "On Power, Freedom, and Gender: A Fruitful Tension between Foucault and Feminism." *Theory Psychology* 19 (5): 646–669.
- Aradau, Claudia i Rens Van Munster (2007) "Governing Terrorism Through Risk: Taking Precautions, (un)Knowing the Future." *European Journal of International Relations* 13 (1): 89–115.
- Baudry, Jean-Louis (1978) *L'Effet cinéma*. Paris: Albatros.
- Beck, Ulrich (2002) *Spółeczeństwo ryzyka. W drodze do innej rzeczywistości*. Przełożył S. Cieśla. Warszawa: Scholar.
- Birkhan, Barbara (2010) "Das Dispositiv – die andere Seite des Diskurses." *Forum: Qualitative Sozialforschung* 11(2). Dostęp 31 maja 2010. (<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1432/2948>).
- Bryukhovetska, Olga (2010) "Dispositif Theory: Returning to the Movie Theater." *Art It Magazine*. Dostęp 15 września 2010 (http://www.art-it.asia/u/admin_ed_columns_e/apskOCMPV5ZwoJrGnvxf/?lang=en).
- Bührmann, Andrea D. i Werner Schneider (2008) *Vom Diskurs zum Dispositiv – Eine Einführung in die Dispositivanalyse*. Bielefeld: Transcript Verlag.

- Czyżewski, Marek (2009) "Między panoptyzmem i «rządomyślnością» – uwagi o kulturze naszych czasów." *Kultura Współczesna* 2: 83–95.
- Deleuze, Gilles (1992) "What is a dispositif?" S. 159–168 w *Michel Foucault Philosopher*, pod redakcją T.J. Armstronga. New York: Routledge.
- Foucault, Michel (1980) *The History of Sexuality*. Tom 1. Przełożył R. Hurley. New York: Vintage Books.
- (1994a) "La gouvernementalité." S. 635–657 w *Dites et écrits*, Tom III. Paris: Gallimard. [1978].
- (1994b) "La poussière et le nuage." S. 10–19 w *Dites et écrits*, Tom IV. Paris: Gallimard. [1980].
- (1994c) "Table ronde du 20 mai 1978." S. 20–34 w *Dites et écrits*, Tom IV. Paris: Gallimard [1980]
- (1994d) "Un système fini face à une demande infinie." S. 367–383 w *Dites et écrits*, Tom IV. Paris: Gallimard [1983].
- (1998) *Trzeba bronić społeczeństwa*. Przełożyła M. Kowalska. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- (2000a) *Historia seksualności*. Przełożył T. Komendant. Warszawa: Czytelnik.
- (2000b) *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*. Przełożyli D. Leszczyński, L. Rasiński. Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- (2002) *Porządek dyskursu*. Przełożył T. Komendant. Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- (2008) *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France 1978–79*. Pod redakcją M. Senellarta, F. Ewalda i A. Fontany. Przełożył G. Burchell. New York: Palgrave Macmillan.
- (2010) *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*. Przełożył: M. Herer. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foucault, Michel; Colas, Dominique; Grosrichard, Alain; Le Gaufey, Guy; Livi, Jocelyne; Miller, Gerard; Miller, Judith; Miller, Jacques-Alain; Millot, Catherine i Gerard Wajeman (1978) "Ein Spiel um die Psychoanalyse." S. 118-175 w *Dispositive der Macht.: Über Sexualität, Wissen und Wahrheit*. Przełożyła M. Metzger. Berlin: Merve Verlag.
- (1980) "The Confession of the Flesh." S. 194–228 w *Power/ Knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972-1977* by Michel Foucault, pod redakcją C. Gordona. New York: Pantheon Books.
- (1994) "Le jeu de Michel Foucault". Ornicar? Bulletin périodique du champ freudien 10 : S. 298–329 w *Dites et écrits tom III*. Paris: Gallimard. [1977]
- Hammouche, Abdelhafid (2004) "Les dispositifs comme indicateurs des politiques culturelles." S. 20-30 w *Pratiques culturelles et logiques des institutions*, pod redakcją N. Bandiera, A. Matuchniak-Krasuskiej, B. Sułkowskiego. Łódź: WUŁ.
- Jäger, Siegfried (2006) "Diskurs und Wissen. Theoretische und methodische Aspekte einer kritischen Diskurs- und Dispositivanalyse." S. 83–114 w *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse. Theorien und Methoden*, Tom 1, pod

redakcją R. Kellera, A. Hirselnada, W. Schneidera, W. Vierhövera. Wiesbaden: VS Verlag.

Jäger, Margarete i Siegfried Jäger (2000) *Von der Diskurs- zur Dispositivanalyse. Überlegungen zur Weiterführung eines Stadtteilprojekts*. Dostęp 11 grudnia 2009 (<http://www.diss-duisburg.de/Internetbibliothek/Artikel/Diskurs-Diapositivanalyse.htm>).

Kammler, Clemens; Parr, Rolf i Ulrich Johannes Schneider, redaktorzy (2008) *Foucault-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.

Keller, Reiner (1998) *Müll – Die gesellschaftliche Konstruktion des Wertvollen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

----- (2007) "Diskurse und Dispositive analysieren. Die Wissenssoziologische Diskursanalyse als Beitrag zu einer wissensanalytischen Profilierung der Diskursforschung." *Forum: Qualitative Sozialforschung* 8(2). Dostęp 11 grudnia 2009 (www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/download/243/538).

Kessler, Frank (2006) *Notes on dispositif*. Utrecht: Utrecht University. Dostęp 11 grudnia 2009 (www.let.uu.nl/~Frank.Kessler/.../notes%20on%20dispositif.PDF).

Lemert, Charles C. i Garth Gillan (1999) Michel Foucault. *Teoria społeczna i transgresja*. Przełożyli D. Leszczyński i L. Rasiński. Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Link, Jürgen (2007) "Dispositiv und Interdiskurs. Mit Überlegungen zum Dreieck Foucault – Bourdieu – Luhmann." S. 219–238 w *Foucault in den Kulturwissenschaften. Eine Bestandsaufnahme*, pod redakcją C. Kammlera i R. Parra. Heidelberg: Synchron.

Lyotard, Jean-François (1994) *Des dispositifs pulsionnels*. Paris: Gallimard.

Muller, Benjamin J. (2008) „Securing the Political Imagination: Popular Culture, the Security Dispositif and the Biometric State." *Security Dialogue* tom 39(2–3): 199–220.

Parr, Rolf i Matthias Thiele (2006) "Foucault in den Medienwissenschaften." S. 83–112 w *Foucault in den Kulturwissenschaften. Eine Bestandsaufnahme*, pod redakcją C. Kammlera i R. Parra. Heidelberg: Synchron.

Petit Robert (2011) *Dictionnaires en ligne*. Dostęp 26 czerwca 2011 (<http://lerobert.demarque.com/en/us/dictionnaire-en-ligne>).

Cytowanie

Nowicka, Magdalena (2011) "'Urządzenie', 'zastosowanie', 'układ' – kategoria *dispositif* u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy". *Przegląd Socjologii Jakościowej*, Tom VII Numer 2 Pobrany Miesiąc, Rok (http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/archive_pl.php)